

Februari 2021

RAAMWERK

AANVALSPLAN VERSTERKING LANDSCHAPPELIJKE IDENTITEIT VIA LANDSCHAPSELEMENTEN

SAMEN VOOR
BIODIVERSITEIT

Inhoud

1. Inleiding	3
1.1 Landschapselementen	3
1.2 Belang van landschapselementen	4
1.3 Hoeveelheid landschapselementen	6
2. Ambitie en doelen	8
2.1 Doelgroepen en actoren	8
2.2 Inhoudelijke doelen	9
3. Realisatie	10
3.1 ‘Van wie is het landschap?’	10
3.2 Ruimtelijke doorvertaling	11
3.3 Benutten landschappelijke identiteit	12
3.4 Koppelkansen	14
3.5 Verdienmogelijkheden	15
4. Draagvlak en communicatie	18
5. Benodigde inzet en financiering	19
5.1 Aanlegkosten	19
5.2 Beheerkosten	20
5.3 Landschapsfonds	21
6. Uitvoering van het aanvalsplan	22
6.1 Governance	22
6.2 Aanpak en borging kwaliteit	23
6.3 Financiering	24
7. Kernpunten	26
Bronnen	27

1. Inleiding

In eerste aanzet is de aanleiding tot een aanvalsplan versterking landschappelijke identiteit via landschapselementen uitgesproken in het Klimaatakkoord. In de brief over de Bossenstrategie (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Kamerbrief 3 februari 2020) is dit voornemen nog eens bevestigd.

In dit aanvalsplan komt een aantal maatschappelijke opgaven uit verschillende beleidsstukken bij elkaar. Allereerst betreft het een invulling van doelen uit het klimaatakkoord, aangezien landschapselementen CO2 vastleggen en eigenschappen hebben die klimaatadaptatie bevorderen. Daarnaast levert het plan een bijdrage aan de doelen van de Bossenstrategie. Naast een uitbreiding van het areaal bos met 10%, is nadrukkelijk ingestoken op realisering via landschapselementen. Ten derde draagt het aanvalsplan bij aan biodiversiteitsherstel in het agrarisch gebied zoals opgenomen in de LNV-visie, Deltaplan Biodiversiteitsherstel, Nederland Natuurpositief en de aanpak reductie stikstof (Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, Kamerbrief 24 april 2020). Tevens draagt het plan bij aan het realiseren van de transitieopgave voor het landelijk gebied, zoals opgenomen in de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), waarbij ingezet wordt op maximale ontwikkeling van de karakteristieke eigenschappen van het Nederlandse Landschap (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2020). Bovendien sluit het aan bij de initiatiefnota Nationaal Bomenplan (GroenLinks en SP), die op 9 juni in de Tweede Kamer is besproken.

In de kamerbrief van 3 februari 2020 spreekt minister Schouten van LNV van een 'aanvalsplan versterking landschappelijke identiteit via landschapselementen', zoals ook aangekondigd in het Klimaatakkoord. Vanuit het Deltaplan Biodiversiteitsherstel is de opzet van dit aanvalsplan nader uitgewerkt. De partners van het Deltaplan, zowel de natuur- en milieuorganisaties als de landbouworganisaties doen dit samen in opdracht van LNV en provincies.

1.1 Landschapselementen

Onder landschapselementen verstaan we hier de 'kleine' natuurelementen die ons landschap in belangrijke mate vormgeven. Als bovengrens hanteren we een omvang van maximaal enkele hectaren en om die reden wordt vaak gesproken van kleine landschapselementen (KLE). Deze kunnen als punten, lijnen of vlakken aanwezig zijn. Naast houtopstanden betreffen het elementen met een begroeiing van kruiden en ruigten en natte elementen zoals slootkanten, natuurvriendelijke oevers en poelen. Sloten kunnen ook tot landschapselementen gerekend worden. Evenals elementen als keverbanken of

kruidenrijke akkerranden, deze hebben een meer dynamisch karakter dat past bij de kenmerken van akkerbouw landschappen. In dit aanvalsplan ligt de focus op de houtige elementen, zoals singels, bomenrijen, houtwallen, heggen, hagen, knotbomen, graften, griendjes en hoogstam-boomgaarden. Historische bouwwerken en (andere) 'rode' elementen nemen we dus niet mee in dit advies. De meer kruidige en natte elementen dienen ook versterkt te worden om de doelen van herstel van biodiversiteit en landschap te realiseren. Met de houtige elementen kunnen we aansluiting vinden bij de Bossenstrategie en het Klimaatakkoord. In de koppeling met programma Natuur en de ambities ten aanzien van transitie landbouw (GLB) en landschap-sinclusief omgevingsbeleid is er ook aansluiting voor de andere elementen.

Het aanvalsplan richt zich op het landelijk gebied. Dat betekent dat grote wateren, bebouwde omgeving, beschermde natuurgebieden en gebieden met aaneengesloten bos buiten de scope van dit plan vallen. Een gebied waar juist wel specifiek aandacht aan gegeven wordt, is het deel van het Nationaal Natuur Netwerk (NNN) dat in de oorspronkelijke EHS-ambitie was opgenomen, maar in de herziening die status heeft verloren. Door de herijking in 2013 maken soms grote delen van de vroegere EHS geen deel meer uit van het NNN (PBL, 2018).

Een aantal landschapselementen kent een zekere mate van bescherming. Zo zijn er houtopstanden die onder een gemeentelijke kapverordening vallen. Echter het merendeel ervan wordt alleen beschermd vanuit de nationale wet Natuurbescherming (binnenkort onderdeel van de omgevingswet) middels een meldings- en herplantplicht. Deze bescherming is tevens opgenomen onder de zogenaamde goede landbouwpraktijken en daarmee voorwaardelijk voor de hectarevergoeding en ANLb aan boeren conform de Europese Landbouwsteun (GLB). Elementen die kleiner zijn dan 0,1 ha of bestaan

uit minder dan 20 laanbomen vallen niet onder dit beschermingsregime. Een beperkt aantal landschapselementen is gelegen in natuurgebieden en zijn daardoor beschermd. Ook zijn er elementen die beschermd zijn door gemeenten middels het bestemmingsplan.

Tot slot valt een deel van de landschapselementen onder subsidieregelingen, waaraan voorwaarden zijn verbonden. Belangrijke regelingen in dit kader zijn SNL/ANLb en diverse provinciale regelingen (o.a. Stimuleringsregeling Landschap in Noord-Brabant). Ook zijn er verschillende gemeenten die het beheer (en daarmee het behoud) van landschapselementen ondersteunen.

1.2 Belang van landschapselementen

Landschapselementen zijn van groot belang voor de kwaliteit van onze landschappen, niet alleen als individuele elementen maar ook als de patronen en structuren die zij vormen. Elk landschap kent een unieke combinatie van karakteristieke elementen (Geertsema, 2002). Deze landschappelijke kwaliteit vertaalt zich naast de waarden voor cultuurhistorie en erfgoed ook door in directe economische waarden die tot uiting komen in onroerend goed, recreatieve potenties en een beter vestigingsklimaat. (Braaksma en Bos, 2007 en Vereniging Deltametropool, 2017). De financiële voordelen van landschapselementen worden nader belicht in hoofdstuk 3.

Landschapselementen hebben, zeker in het agrarisch cultuurlandschap, ook een grote waarde voor de biodiversiteit. Juist hier staat de biodiversiteit onder grote druk. De alarmerende afname van het aantal insecten die enkele jaren geleden bekend werd, toont dit nog eens aan. Veel planten en dieren zijn in het landelijk gebied afhankelijk van de landschapselementen die het gebied doorsnijden: de groenblauwe dooradering. De elementen zijn belangrijke

habitats (verblijf- en voortplantingsplekken), maar leveren ook voedsel en schuilmogelijkheden. Daarnaast vormen zij voor veel organismen essentiële verbindingzones. De mate waarin landschapselementen kunnen bijdragen aan deze functies is afhankelijk van hun kwaliteit en van de patronen die zij vormen. Zo is een gedifferentieerde gelaagdheid met zowel bomen, struiken, ruigten en kruiden van belang. Een literatuurstudie van Landschapsbeheer Nederland (2014) laat zien dat bijna de helft van de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn en/of nationale Rode Lijst soorten afhankelijk is van groenblauwe landschapselementen. Lijnvormige elementen zijn bij uitstek geschikt om verbindingen te maken, hebben veel overgangen van nat naar droog en van begroeid naar open en zijn relatief het meest waardevol voor de biodiversiteit. Door hun bijdragen aan de biodiversiteit kunnen landschapslandschapselementen bovendien zorgen voor een beter ecologisch evenwicht, waardoor plaag- en roofsoorten in balans kunnen komen. Voor de landbouw levert dit een verminderde noodzaak voor het gebruik van pesticiden op (functionele agrobiodiversiteit). Dat levert boeren op termijn een kostenbesparing op en een gezondere, weerbare teelt. Bovendien zijn veel

landschapselementen van belang voor het voorkomen van bestuivende insecten, waaronder de vele soorten wilde bijen.

Houtige landschapselementen leveren daarnaast een bijdrage in het vastleggen van koolstof. Zo bedraagt de CO₂-vastlegging van een houtwal in de vorm van biomassa gedurende de eerste 10 jaar na aanplant gemiddeld 4,6 ton/ha/jaar en de jaren daarna 9,1 ton/ha/jaar. Voor een bomenrij is dit respectievelijk 3,1 en 6,3 ton/ha/jaar (VBNE factsheet, 2020). Een andere positieve invloed op het klimaat leveren landschapselementen doordat zij vocht beter vasthouden dan gronden zonder deze landschapselementen. Die regulerende werking is bijvoorbeeld nuttig in tijden van droogte. Dat geldt met name voor sloten en natuurvriendelijke oevers, mits op de goede wijze aangelegd en beheerd. Juist in gebieden waar het belangrijk is om water vast te houden, zoals de relatief hoge zandgebieden is dit van belang.

Een niet te onderschatten waarde die opgaand groen zoals houtige landschapselementen vervullen betreft hun luchtfilterende werking. Met name als deze elementen dicht bij de bron van

atmosferische depositie aanwezig zijn, kunnen zij een reductie tot 12% fijn stof teweegbrengen (Kros et al., 2015). Oosterbaan e.a. (2006) kwamen tot een vergelijkbaar percentage voor de invang van fijn stof en concludeerden tevens dat de invang van de stikstofuitstoot circa 8 procent is.

Bijzondere aandacht verdient agroforestry. Hieronder verstaan we: “het weloverwogen integreren van houtige gewassen (bomen en struiken) met de teelt van gewassen en dierlijke productiesystemen vanwege de beoogde voordelen die ontstaan door de ecologische en economische interacties” (Mosquera-Losada et al., 2009). De bomen en struiken dragen bij aan een agro-ecologisch productiesysteem. Ze kunnen worden geteeld voor hout of voedselproductie en gecombineerd met een ondergroei van gewassen of met begrazing door dieren. Dit gebeurt op zodanige wijze dat tevens een bijdrage aan het agro-ecologische productiesysteem wordt geleverd. Een specifieke vorm van agroforestry betreft de voedselbossen, waarbij ingezet wordt op het nabootsen van een natuurlijk bossysteem. Agroforestry staat de laatste jaren steeds meer in de belangstelling. Onmiskenbaar kan ook agroforestry namelijk aanzienlijke bijdragen leveren aan het vergroten van bovenstaande waarden. Hierdoor kan agroforestry als relatief nieuwe vorm van landbouw in Nederland een aanvulling vormen op de meer historische landschapselementen in het vormgeven van landschappelijke identiteit. Het is nog niet helemaal duidelijk hoe precies, aangezien dat ook samenhangt met de verhouding tussen enerzijds het aandeel en type gewas tussen de bomen (grasland of akkerbouwgewas) en anderzijds het aandeel bomen en struiken. Agroforestry kan zeker in bepaalde gebieden en afhankelijk van de specifieke vorm het landschap verrijken en een nuttige invulling zijn van specifieke ecologische (verbindings)zones. Het advies van het College van Rijksadviseurs geeft

hiervoor aanbevelingen in ‘Landschap versterken met bomen en bos, Advies voor het ontwikkelen van een bossenstrategie (2020)’.

1.3 Hoeveelheid landschapselementen

Sinds het begin van de vorige eeuw is het aantal landschapselementen met meer dan 60% gedaald (Koomen et al., 2007). Die afname gaat nog altijd door en is een belangrijke oorzaak van de sterk teruglopende biodiversiteit in het cultuurlandschap. Veel boeren hebben moeite om in de huidige situatie deze elementen in hun bedrijfsvoering te passen, onder andere in verband met een nog altijd voortschrijdende druk vanuit de markt om in te zetten schaalvergroting. Daarnaast moeten landschapselementen op verschillende plaatsen wijken voor nieuwe (bouw) opgaven. Boeren hebben moeite om in de huidige situatie deze elementen in hun bedrijfsvoering te passen. Op dit moment wordt het aantal hectares aan houtige landschapselementen in het buitengebied geschat op ongeveer 117.000 ha (Van Doorn et al., 2016). Dat komt overeen met circa 3,5% van het totale areaal aan cultuurlandschap in Nederland. Onbekend is hoeveel van deze 117.000 ha zich in het werkelijke landbouwareaal bevindt, maar waarschijnlijk is dit het grootste deel. Volgens het CBS bedraagt het agrarisch areaal in Nederland 1,77 miljoen ha (CBS, 2018), dat is meer dan 60% van het totale landschap.

Een netwerk van landschapselementen in de vorm van groen-blauwe dooradering is in het landelijk gebied van groot belang voor de biodiversiteit. Dat blijkt bijvoorbeeld uit recent onderzoek van Stichting Staring Advies in Winterswijk, waarbij een sterke relatie tussen kleinschaligheid met een grote dichtheid aan landschapselementen en biodiversiteit, uitgedrukt in de hoeveelheid broedvogels bleek

(Stronks. 2019). Voor het cultuurlandschap wordt een percentage van 10% groen-blauwe dooradering als optimaal beschouwd. Dit is bijvoorbeeld in de studie ‘Duurzame financiering van het landschap’ (KPMG, 2010) aangegeven en komt overeen met de recent gepubliceerde Europese Biodiversiteitsstrategie waarin is opgenomen dat in 2030 ‘minstens 10% van het landbouwareaal uit landschapselementen met grote diversiteit moet bestaan’ (Europese Commissie, 2020). Uiteraard verschilt de invulling

per landschapstype. Zo zal de dooradering in het coulissengebied van de zandlandschappen voor een veel groter deel uit houtige opgaande begroeiing bestaan dan in de open veenweidegebieden, waar de invulling meer gericht zal zijn op natuurvriendelijke oevers, slootkanten en extensieve kruidenrijke graslandjes. Onderstaande tabel geeft een indruk van de huidige percentages opgaande, houtige, landschapselementen per landschapstype.

Landschapstype	0-2%	2-5%	5-7%	7-10%	>10%
Droogmakerijen	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■	■ ■	■		
Heuvelland		■ ■ ■	■		
Hoogveengebied	■	■ ■ ■	■		■
Kustzone			■		
Laagveengebied	■ ■ ■	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■	■		■
Rivierengebied		■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■ ■	■
Zandgebied	■	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■
Zeekleigebied	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■	■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■ ■	■ ■

Weergave van het percentage opgaande groene landschapselementen per meetgebiedje en per landschapstype (LandschappenNL, Meetnet Agrarisch Cultuurlandschap, 2019)

2. Ambitie en doelen

Voor het gehele cultuurlandschap stellen we ons een groen-blauwe dooradering van 10% ten doel. Daarmee geven we voor het landbouwareaal invulling aan de Europese Biodiversiteitsstrategie (Europese Commissie, 2020). In deze strategie is de ambitie opgenomen dat “tegen 2030 minstens 10% van het landbouwareaal bestaat uit landschapselementen met grote diversiteit”. Maar ook in de overige delen van het cultuurlandschap willen we die ambitie realiseren. Dit betreft dan gronden zonder landbouwfunctie, die in eigendom zijn van overheden (met name gemeenten en waterschappen) en particulieren niet zijnde agrariërs. Bij de overheidsgronden betrekken we dus ook de infrastructuur, zoals berm langs wegen en zones langs grotere waterlopen.

De realisering van dit doel vereist een uitbreiding van het aantal landschapselementen maar houdt tevens bescherming van de bestaande elementen in. Het is lastig om de ambitie verder te kwantificeren in bijvoorbeeld hectares. De precieze kwantificering vergt dan ook nog nader een onderzoek. Een indicatie:

Het huidige areaal aan opgaande houtige landschapselementen wordt geschat op 117.000 ha en circa 3,5% van het cultuurlandschap. Als we onze ambitie van 10% groen-blauwe dooradering voor de helft willen invullen met houtige elementen dan is een groei van 50.000 ha nodig. De verdere invulling van de 10% groen-blauwe dooradering vindt dan plaats met niet-houtige elementen (oeverzones, akkerranden, plas-drasgebieden). Als de aanleg van 50.000 ha houtige elementen moet worden gehaald in 2050, betekent het dat voor de komende jaren een groei van bijna 17.000 ha per decennium moet worden gerealiseerd. Vanwege hun bijzondere waarde

voor versterking van landschappelijke patronen en voor de biodiversiteit en het feit dat zij goed langs perceelsranden kunnen worden aangelegd kan er snel succes worden behaald met lijnvormige elementen. Als we de bovenstaande ambitie bijvoorbeeld vertalen in lengte-eenheden en uitgaan van een gemiddelde breedte van circa 3 m betekent het een groei van meer dan 50.000 km per decennium. De verhouding tussen opgaand houtige en overige type zal per landschap verschillen. Ook zijn er kansen voor overhoekjes, kopeinden van akkers en bosjes a la de vroegere pestbosjes.

2.1 Doelgroepen en actoren

De 10% groen-blauwe dooradering (groei en bescherming) willen we realiseren in het cultuurlandschap. Het overgrote deel hiervan is in agrarisch gebruik. Het is daarom vanzelfsprekend dat een groot deel van de ambitie op gron-

den van landbouwers moet worden gerealiseerd. Maar daarnaast liggen veel kansen bij publieke gronden. Eigendommen van gemeenten, provincies, waterschappen en het Rijk. Op die gronden moet rekening gehouden worden met andere functies zoals verkeer en waterbeheer. Maar hier ligt hier nog veel potentie. Een derde groep grondbezitters betreft particulieren die geen productiedoel met hun gronden beogen.

2.2 Inhoudelijke doelen

De elementen moeten niet alleen landschappelijk meerwaarde hebben maar ook bijdragen aan klimaatdoelen en biodiversiteit en andere doelen zoals waterbeheer. Daardoor heeft het ene element (houtsingel met mantel, zoom en kruidenrijke rand) meer waarde dan het andere (beukenlaan zonder ondergroei). De kwaliteit van de elementen heeft mede om die reden

ook een relatie met de beoogde kwantiteit uitgedrukt in hectares. Sommige elementen leveren per hectare meer op dan andere. Voor biodiversiteit geldt, net als bij landschappelijke structuren, dat meerwaarde wordt gecreëerd als nieuwe elementen (zowel in vorm, locatie, omvang en eventueel plantmateriaal of zaai-/plantgoed) aansluiten bij bestaande ecologische netwerken en verbindingzones. Biodiversiteit behelst in dit plan zowel de algemene biodiversiteit, de functionele biodiversiteit als de meer speciale beschermde soorten. Regionaal maatwerk is daarbij van belang. Om dat maatwerk goed uit te kunnen voeren is expertise nodig zowel lokale deskundigheid als specifieke expertise t.a.v. biodiversiteit, landschapsarchitectuur, cultuurhistorie en inpassing in de agrarische bedrijfsvoering. Deze inzet moet niet alleen bij de uitvoering maar (uiteeraard) ook bij de regionale planvorming gerealiseerd worden.

Houtwal (foto Floris Scheplitz)

3. Realisatie

3.1 ‘Van wie is het landschap?’

Landschap is de resultante van natuur en cultuur met een eigen specifieke samenhang. De kenmerkende elementen en patronen, zoals de sloten in een slagenlandschap met zijn smalle percelen of de houtwallen en houtsingels in een coulisselandschap, geven ieder landschap een eigen ‘identiteit’. De relatie tussen mens en landschap is essentieel. Zonder mensen geen landschap, zonder menselijke geschiedenis geen identiteit. Een ander kenmerk van landschap is dat het geen eigenaar heeft. Land kun je bezitten, landschap niet. Het is van niemand, en daarmee van iedereen. Zorg voor landschap vraagt daarom ook samenwerking tussen vele partijen, hetgeen uiteindelijk het eigenaarschap ten goede komt. Cruciale partijen zijn daarbij bewoners, grondeigenaren en overheden.

Sinds 2009 wordt landschapsbeleid aan de provincies overgelaten. Met de komst van de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) in 2020 is er weer meer sprake van nationale verantwoordelijkheid voor het thema landschap. De afgelopen jaren gold het landschap vooral als een resultante van ruimtelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld verstedelijking). De beperkte mate waarin in Nederland gedurende het afgelopen decennium vorm is gegeven aan landschapsbeleid en de geringe hoeveelheid beschikbare middelen voor het landschap vormen daarvan de weerslag. In

het advies *Verbindend Landschap* (2016) beveelt de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur echter aan om de komende transitie te benutten om waardevol landschap en daarmee meer omgevingskwaliteit te creëren. Ook het PBL pleit in het signalenrapport ‘Zorg voor landschap’ (2019) voor een landschapsinclusief omgevingsbeleid waarin landschap volwaardig meeweegt bij de planning en uitvoering van projecten. Beleidsmatig gezien echter blijft landschap tot op de dag van vandaag een uitermate dun dossier. Stringent blijkt dat uit de a.s. nieuwe omgevingswet waaraan landschap nog vrijwel geen beschermde status kan ontleenen. Het ontbreken van afrekenbare beleidskaders vraagt om een borging van het landschapsbelang in het omgevingsbeleid. Dat geldt voor alle overheidslagen. Uitvoering van dit aanvalsplan kan alleen als de ambities worden overgenomen in het omgevingsbeleid van de verschillende overheden. Dat kan al bij het opstellen van nationale-, provinciale en gemeentelijke omgevingsvisies, omgevingsagenda’s per landsdeel en een Nationaal programma landelijk gebied bieden.

Voorzichtig lijkt een kentering op Rijksniveau op te treden. In de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) krijgt het thema landschap weer meer aandacht. Er is een programma ‘ONS Landschap’ opgezet waarbij gesproken wordt over het nader verkennen van de ruimtelijke inzet, gericht op het creëren van ecologische en landschappe-

lijke verbindingen en transitie in het landelijk gebied. De concrete uitwerking van landschap als richtinggevend criterium in de NOVI moet echter nog worden uitgewerkt.

3.2 Ruimtelijke doorvertaling

Om de ambities van dit plan te realiseren, dienen deze ruimtelijk te worden vertaald, waarbij rekening gehouden wordt met de verschillende landschapstypen met hun karakteristieke patronen en structuren en de verdeling over de provincies. Deze uitwerking moet worden gedaan voor het gehele cultuurlandschap. Daarbij kan worden aangesloten bij de kaarten van de provinciale natuurbeheerplannen en de bijbehorende ambitiekaarten voor SNL en ANLb en de aangewezen waardevolle landschappen. Ook in hun specifieke ruimtelijke beleid moet het plan bij de provincies een plek krijgen. Die ruimtelijke doorvertaling kan worden gedaan in de omgevingsvisies. Uitgaande van de bestaande landschapswaarden kunnen zoekgebieden worden aangegeven en de ambities nader uitgewerkt. Doorwerking dient ook plaats te vinden op gemeentelijk niveau in hun omgevingsvisies. Daarbij valt te denken aan een werkwijze waarbij vanuit een landschappelijke analyse een visie en uitvoeringsplan worden opgesteld. Landschapselementen en ambities voor aanleg, herstel en beheer/bescherming dienen daarin een prominente plek te krijgen. Daarnaast geldt dat er een helder verband moet zijn met het rijksbeleid. Hierbij valt te denken aan opname in de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) en aansluiting bij het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB).

Het verankeren van de ambitie tot 10% groen blauwe dooradering kunnen we explicieter beleggen. Een ´NOVI-Deal´ (nieuw concept) kan uitkomst bieden. Een instrument dat lijkt op bijvoorbeeld Green Deal, City Deal e.d. waarin afspraken over implementatie van NOVI-doelen tussen publieke partners (onderling) en/of private partners nader worden geconcretiseerd.

In de NOVI Deal kan dan worden vastgelegd hoe instrumenten zoals POVI/GOVI, Omgevingsvisie en NP Landelijk gebied een rol hebben in de nadere concretisering. Een alternatieve strategie kan zijn dat de ambitie van 10% onderdeel wordt van het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG), dat wordt uitgewerkt voor de transitie-opgaven van de NOVI in het landelijk gebied. Ook daarover zal dan een interbestuurlijke afspraak moeten worden gemaakt.

Voor de uitvoering van het aanvalsplan vormen grondeigenaren de centrale doelgroep. Deze eigenaren kunnen met advies en financiering worden ondersteund. De adviezen betreffen zowel beplantingsplannen als ondersteuning bij de aanplant zelf. Grondeigenaren moeten laagdrempelig mee kunnen doen aan het plan voor aanleg/herstel van landschapselementen. Een belangrijk aandachtspunt daarbij is financiering. In hoofdstuk 5 en 6 wordt hier nader op ingegaan. We willen landschapselementen goed verankeren in het nieuwe GLB zowel het behoud, beheer als aanleg. De huidige praktijk om gronden die in gebruik zijn voor landschapselementen buiten de hectarevergoeding van het GLB te plaatsen moet verdwijnen. In het GLB moeten zij worden opgenomen als subsidiabele landbouwgrond.

Indien aanleg gepaard gaat met bestemmingswijziging van agrarisch naar natuur moet ook de grondwaardedaling vergoed worden. Maar behoud van de landbouwbestemming met als tegenprestatie dat instandhouding van het landschapselement wordt geborgd in een beheerovereenkomst is kansrijker vanwege het grotere draagvlak bij boeren. In deze optie kan het element gemakkelijk in de bedrijfsvoering worden ingepast. Van doorslaggevend belang voor de grondeigenaren is een structurele beheervergoeding. Indien gekozen wordt om de agrariër een langjarige marktconforme vergoeding te bieden is een instandhoudingsverplichting legitiem. Een mogelijkheid zou zijn om een zakelijk recht af te sluiten voor de gehele contractperiode.

Het belang van langdurige instandhouding van de elementen is groot, omdat met name voor houtopstanden na verloop van tijd hun ecologische waarde toeneemt. Toch willen we ruimte geven aan de boer voor inpassing in zijn bedrijfsvoering, o.a. door behoud van de agrarische bestemming. Dat levert tevens besparing van hoge kosten voor grondwaardedaling op. De borging voor instandhouding is dan weliswaar minder hard dan bij een wijziging naar bestemming natuur, maar er zijn voldoende mogelijkheden om dat op te vangen met afspraken over instandhouding en/of herplantverplichtingen op andere vergelijkbare plekken. Daarmee krijgt de boer ruimte in de mogelijkheden die hij nodig kan hebben om zijn bedrijfsvoering op orde te houden. Een voorbeeld van de Ooijpolder laat zien dat er ook mogelijkheden zijn, waarbij een zakelijk recht verplichting wordt afgesloten (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, 2007). Bij verkoop van de grond blijft de verplichting om het landschapselement te behouden gehandhaafd.

Om beheerkosten te drukken is het schaalaspect van belang. Dat wil zeggen leg elementen zo optimaal mogelijk aan voor mechanisch onderhoud maar zet ook in op innovatie van machines

en planning van onderhoud (denk aan gefaseerd beheer, kleinschalige lichte machines en ondersteuning door geo-informatie).

3.3 Benutten landschappelijke identiteit

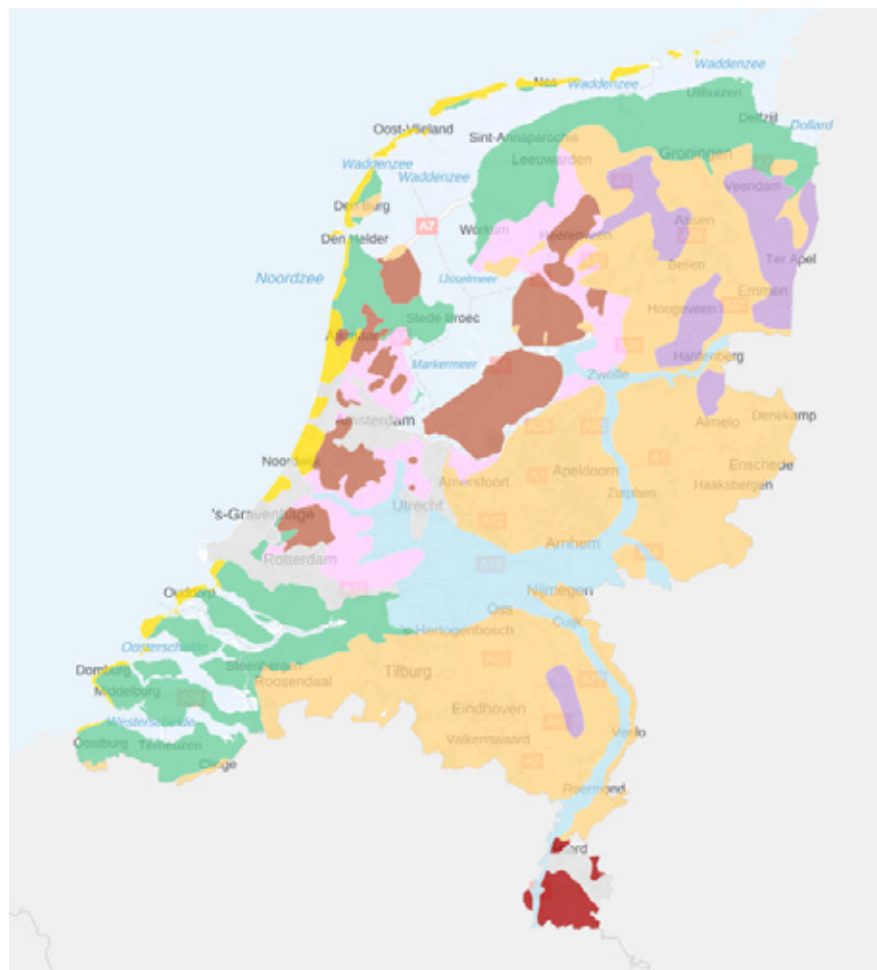
Van groot belang is dat passende elementen op de goede locaties worden aangebracht. Dat betekent rekening houden met de landschappelijk karakteristieken en de identiteit van de betreffende landschappen, inclusief de agrarische structuren. We kiezen er niet voor om dit van bovenaf tot in detail voor te schrijven, maar om juist ruimte te laten voor maatwerk. Wel willen we regionale organisaties en landschapsarchitecten kaders meegeven van waaruit zij kunnen werken. Een van de uitgangspunten betreft een landschapstypologie met de daaraan gekoppelde karakteristieken. Ook daarbij gaan we niet te ver in detail en kiezen voor uitwerking vanuit regionale expertise. Als kader willen we wel een typologie meegeven die minimaal uitgaat van negen landschapstypen zoals opgenomen in het CultGis, inclusief cultuurhistorische waarden. Alternatieven zijn Panorama Landschap of de

beschrijvingen van het Kenniscentrum Landschap. In het advies van het College van Rijksadviseurs, Landschap versterken met bomen en bos (2020), is een grove uitwerking gegeven van landschapselementen die karakteristiek zijn voor een tiental landschapstypen. Het gebruik van deze typologieën is essentieel om de landschappelijke identiteit te kunnen versterken.

Op die manier kan rekening worden gehouden met historische structuren in het landschap en de relatie met de natuurlijke ondergrond. Oorspronkelijke structuren en geschiedenis van het gebied kunnen daarmee worden versterkt en/of teruggebracht, waarmee het ‘verhaal’ van het gebied wordt verhelderd. Uitgaan van cultuurhistorische waarden betekent niet dat nieuwe ontwikkelingen worden tegengehouden. Integendeel, wij willen ontwikkelingen met name in de vorm van aanplant van elementen stimuleren, maar zodanig dat gebruik gemaakt wordt van de huidige waarden en streekeigenheid. Dat

kan bijvoorbeeld door bestaande patronen te gebruiken in het ontwerp. Steekeigenheid wordt versterkt door rekening te houden met het soortassortiment. Bomen en struiken die passen bij de natuurlijke basis van water en bodem zullen gezonder en vitaler zijn en meer biodiversiteit ondersteunen dan exoten. Daarbij gaan we uit van het toepassen van autochtoon en het liefst streekeigen plantmateriaal, afkomstig van bronbestanden van Nederlandse wilde bomen en struiken (zie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019). We vragen daarbij tevens om expliciete bescherming van elementen met nog aanwezige bronbestanden van oorspronkelijke wilde bomen in struiken. Leidraad hiervoor is de kaart Groen Erfgoed (<https://www.landschapin-nederland.nl/kaart-groen-erfgoed>). Deze kaart bundelt onder meer gebieden met oude boskernen, houtwallen en heggen, rijksbeschermd buitenplaatsen met beschermde groenaanleg, nationale parken en gegevens uit de eerste Nederlandse bosstatistiek.

CultGIS - Landschappen

- Kustzone
- Zeekleigebied
- Rivierengebied
- Droogmakerijen
- Zandgebied
- Heuvelland
- Veenkoloniën
- Laagveengebied
- Verstedelijkt gebied

Daarnaast is er bij veel elementen een noodzaak om ze meer robuuster te maken tegen de gevolgen van klimaatverandering (o.a. droogte) en ziekten en plagen. Wij vragen dan ook aandacht voor klimaatslim beheren en aanplant van droogteminnende soorten. Hiervoor bestaan goede adviezen van o.a. Probos (Boosten e.a., 2018).

3.4 Koppelkansen

Om tot een haalbare uitvoering te komen willen we zoveel mogelijk aansluiten bij lopende initiatieven en bestaande beleidsopties benutten. Koppelkansen zijn er op verschillende gebieden (waterberging, klimaattransitie etc.) zowel met betrekking tot beleid als t.a.v. lopende projecten en programma's die zich richten op de aanplant van bomen.

Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)

Een zeer belangrijke link ligt er met het GLB. Zo is het ministerie van LNV een investeringsregeling voor de aanleg van landschapselementen aan het voorbereiden. De regeling heeft tot doel een impuls te geven aan (houtige) landschapselementen op en aangrenzend aan agrarische percelen, gezien hun belang voor biodiversiteit, klimaat en cultuurlandschap. De regeling is toegankelijk voor alle Nederlandse agrariërs. In totaal gaat het om een budget van 17 miljoen euro, te verdelen over meerdere openstellingen. Daarbij is het van belang dat ook gegarandeerd vergoedingen voor het beheer volgen op de investeringen. Uitbreiding van het ANLb en de inzet van zogenaamde eco-schemes zijn hiervoor gewenst. Beide kunnen een bijdrage leveren aan de realisering van dit plan. Daarbij is ook gewenst dat beheercontracten voor een langere duur (10-20 jaar) worden afgesloten, met de mogelijkheid om tussentijds kleine aanpassingen door te kunnen voeren. Met het GLB kan een belangrijke aanzet gegeven worden voor de omslag naar een duurzame landbouw. Landschapselementen zijn dan een

logisch onderdeel van de agrarische bedrijfsvoering. Daarom moeten landschapselementen meertellen in de subsidiabele oppervlakte voor directe betalingen. Datzelfde geldt voor agroforestry.

Landschapinvesteringregelingen

In veel provincies lopen landschapinvesteringregelingen die de aanleg (en het beheer) van landschapselementen ondersteunen. Een goed voorbeeld is de Stimuleringsregeling Landschap (STILA) in Noord-Brabant. De provincie Utrecht werkt samen met gemeenten en een platform kleine landschapselementen aan een financieringsregeling voor herstel en aanleg van landschapselementen. Ook de subsidieregeling kwaliteitsimpuls natuur en landschap (SKNL) loopt via de provincies. Deze regeling bestaat uit een subsidie voor functieverandering en een investeringssubsidie. Daarnaast lopen er diverse POP (Plattelands Ontwikkelings Programma) projecten met betrekking tot aanleg en herstel van landschapselementen.

Stikstof

Landschapselementen leveren een behoorlijke bijdrage aan de reductie van o.a. stikstof. Door de aanleg gericht te plannen in bufferzones, overgangszones rond natuurgebieden, kan zo een bijdrage geleverd worden aan het stikstofbeleid en worden aangehaakt bij het zogenaamde omschakelfonds. Hiervoor is het wel van belang dat de aanleg gepaard gaat met goede gebiedsontwerpen. Agroforestry is een vorm van landbouw die goed zou kunnen passen in deze overgangszones (College van Rijksadviseurs, 2020).

Programma Natuur

Een andere financieringsbron zou het Programma Natuur kunnen zijn, van waaruit middelen in het kader van de bossenstrategie vrijgemaakt kunnen worden. Naast financiering uit meer landbouwachtige bronnen zoals GLB, betreft dit een bron vanuit natuurdoelen. Dat kan bevorderlijk zijn voor het draagvlak van de doelgroep boeren.

Woningbouw en omgevingsbeleid

Ook in het omgevingsbeleid van overheden zijn er goede koppelkansen. Zo kunnen gemeenten voorwaarden stellen met betrekking tot het realiseren van beplanting bij bebouwing in het buitengebied. Dat biedt kansen in dichtbevolkte gebieden. Ook de randen van bebouwde gebieden zijn kansrijke locaties om via het omgevingsbeleid aanplant te realiseren. Dat geldt bijvoorbeeld voor open landschappen met weidevogelkerngebieden, die in principe dienen te worden ontzien, maar waar aan de randen van bebouwing en erven wel mogelijkheden liggen.

Regionale Energie Strategieën (RES)

Op dit moment worden er door 30 energie-regio's afspraken gemaakt over waar en hoe het best duurzame energie op land (zonneparken en wind) opgewekt kan worden. Waar is ruimte en hoeveel? Bij het inpassen van windmolens en zonneparken kunnen globaal drie strategieën worden gevolgd: in stand houden, inpassen of transformeren. De integratie van duurzame energieproductie in het landschap vraagt om maatwerk om een zorgvuldige omgang met de cultuurhistorische kwaliteiten van een gebied te waarborgen. Daarnaast is keer op keer een zorgvuldige afweging nodig om te bepalen welke gronden geschikt zijn voor de energietransitie. Landschappelijke inpassing in het kader van de Regionale Energie Strategieën biedt kansen voor financiering en uitbreiding van het areaal landschapselementen. Draagvlak en participatie zijn belangrijke onderdelen bij de energietransitie. Beplanting rondom zonne- en windparken (zodat e.e.a. uit het zicht is!) kan daarbij helpen.

Wateropgaves

Voor de watergerelateerde elementen zoals natuurvriendelijke oevers kan aangesloten worden bij de voorstellen over nieuwe robuuste waternetwerken. Verschillende waterschappen ontwikkelen ideeën voor dergelijke natte netwerken, waarbij meer ruimte voor natuurvriendelijke oevers wordt gegeven. Dit draagt niet alleen bij aan een landschappelijke verbetering

en hogere biodiversiteit maar ook aan een betere waterkwaliteit en grotere bergingscapaciteit.

Boomaanplant acties en programma's

Verder zijn er de afgelopen jaren diverse projecten en programma's voor de aanplant van bomen gestart, uiteenlopend van landelijk tot lokaal. We willen dan ook aansluiten bij het 'Plan Boom' van de Natuur- en Milieufederaties en partners. Het plan beoogt de aanplant van 10 miljoen bomen in de komende 4 jaar. Deze worden in zowel bebouwde gebieden als het buitengebied (cultuurlandschap) gerealiseerd. Een ander wat kleiner initiatief is 'Bomen voor Koeien' van stichting wAarde en partners.

3.5 Verdienmogelijkheden

In ons streven naar meer biodiversiteit via nieuwe landschapselementen hoort ook aandacht voor nevendoeleinen die aanknopingspunten bieden voor nieuwe verdienmogelijkheden. In het advies van de Task Force Financiering Landschap Nederland zijn in 2008 al verschillende opties voor financiering aangegeven. Een van de lessen die we daarbij hebben geleerd is dat marktwerking zonder regulering niet werkt. In hoofdstuk 6 komen we hierop terug.

Landschapselementen zijn er in de eerste plaats voor de landschapsidentiteit en biodiversiteit. Uit deze elementen kan -binnen grenzen van behoud van het landschap en van de veerkracht van leefgebiedjes- in enige mate geoogst worden.

Een voor de hand liggende is de benutting van het geproduceerde hout. Enkele uitzonderingen daargelaten is de productie van rondhout uit landschapselementen zeer beperkt. Een meer voor de hand liggend toepassing betreft biomassa. Daarbij dient een aantal nadelen in acht genomen te worden. In verband met de logistiek is toepassing van biomassa waarschijnlijk alleen zinvol als dit lokaal kan gebeuren. Een ander

aandachtspunt betreft een schone omzetting, die niet schadelijk is voor de gezondheid van omwonenden. Een interessante toepassing is die van de biomeiler. In plaats van verbranding wordt het hout via een broeisysteem omgezet in warmte met een eindproduct dat als organische grondverbeteraar kan worden gebruikt. Ook gebruik als strooisel in potstallen is een mogelijke toepassing.

Vanuit de markt zijn er enkele initiatieven om die boeren te belonen voor hun bijdrage aan biodiversiteit. Een goed voorbeeld is de biodiversiteitsmonitor melkveehouderij, uitgedrukt in zgn. KPI's (kritische prestatie-indicatoren). Het is een vorm van beloning voor natuur en landschap op bedrijfsniveau met een éénduidig meetinstrument voor afnemers (zuivelaars, banken, waterschappen). De omzet in deze markt is echter nog zeer klein en biedt onvoldoende ruimte aan boeren met belangstelling om deel te nemen. Stapeling van beloningen, wordt ook door het Deltaplan bepleit. Belangrijk is daarom dat prikkels vanuit markt en overheid dezelfde kant op werken en dat het voor de boer eenvoudig is om zijn bijdrage te administreren en te borgen. Andere mogelijkheden voor verdienmodellen zijn gelegen in het oogsten van voedsel zoals noten en vruchten. Traditioneel worden hoogstamboomgaarden als waardevol landschapselement beschouwd. Daarnaast kan worden gedacht aan notenlanen. Dit is nog relatief nieuw en de kosten gaan meerdere jaren voor de baten uit. De markt voor noten(olie) is nog in prille ontwikkeling.

Een toepassing die niet direct geld oplevert maar wel besparingen, betreft functionele agrobiodiversiteit. Aangezien landschapselementen plaats kunnen bieden aan veel roofinsecten die potentiële groei van plaaginsecten onder controle kunnen houden, levert dit een besparing op van bestrijdingsmiddelen en daarmee van de milieubelasting.

Verder zijn er private financieringsopties die kansen bieden, maar waarvoor wettelijke verankering nodig is.

- Een openruimte heffing zorgt ervoor dat binnenstedelijk bouwen wordt gestimuleerd, aangezien de heffing daar dan niet van toepassing is. Indien toch in het groen moet worden gebouwd resulteert het in een fraaier landschap. Ervaringen van de VNC bij het formuleren van het Deltaplan voor het Landschap leren dat projectontwikkelaars bereid waren om € 2000 per woning en een bedrag van € 10 per m² bedrijventerrein in een landschapsfonds te storten. In het nieuwe omgevingsstelsel worden de mogelijkheden voor gemeenten verruimd om financiële bijdragen af te dwingen bij ontwikkelaars van bouwprojecten en wind- of zonneparken. Voorwaarde is wel dat de beoogde financieringsdoelen als bestemmingscategorieën zijn opgenomen in het omgevingsbeleid van de gemeente.
- Ook van ontwikkelaars van wind- en zonneparken kan compensatie gevraagd worden, waarmee het naastgelegen landschap verfraaid kan worden. De aanleg van landschapselementen is dan een logische invulling. Voor het ontwikkelen van zonneparken op land zijn uitgewerkte voorstellen zoals de Gedragscode Zon op Land en de Constructieve Zonneladder van de Natuur en Milieufederaties. Deze bieden voldoende handreikingen voor financiering van aanleg en beheer van landschapselementen in relatie tot zonneparken. Ook hier is een openruimteheffing van een X bedrag per m² een mogelijkheid, in analogie met de impuls gelden die zijn benoemd door Natuur en Milieu Overijssel e.a. (2020).
- Verder wijzen we op de vastlegging van CO₂. Deze vastlegging zou kunnen worden beloond met carbon credits en compensatiegelden van CO₂ producerende sectoren. Zo zijn er voorbeelden van compensatie aan boeren, die CO₂ vastleggen in de bodem. Dit is zeker een kans, maar heeft nog nadere uitwerking voor de toepassing voor landschapselementen. Onze voorlopige schatting is dat, uitgaan-

de van berekeningen conform de factsheet van VBNE (2020) voor houtwallen en nieuw bos, de uitbreiding van de houtige landschapselementen een kleine 4 megaton CO₂ vastlegt. Opgeteld met het huidige areaal aan houtige elementen leidt dat tot een totaal van circa 35 megaton CO₂ dat wordt vastgelegd in 30 jaar. Dat komt neer op ongeveer 1,1 megaton per jaar.

Conform de Europese Biodiversiteitsstrategie (Europese Commissie, 2020), zou de beoogde 10% groen-blauwe dooradering moeten bestaan uit niet-productieve elementen. Dat heeft gevolgen voor de eventuele verdienmogelijkheden en de invulling in de vorm van agroforestry. Het is de vraag of we de Europese ambities hierin moeten volgen of ons primair moeten richten op de meerwaarde voor landschappelijke identiteit (biodiversiteit en andere functies zoals benoemd in paragraaf 1.2), los van de verdienmogelijkheden. Uiteraard heeft productiviteit ook gevolgen voor kosten en baten, maar het werkt ook door in de haalbaarheid en draagvlak.

Voor bepaalde landschapselementen is oogsten van hout en/of vruchten een optie. De vraag dient zich voor in hoeverre productie en natuur- en landschapswaarde zich tot elkaar blijven verhouden. Van oudsher hebben de meeste landschapselementen een productiefunctie (gehad) en verdienmogelijkheden zijn om die reden nauw verbonden aan het begrip.

Agroforestry is kansrijk als verdienmodel, omdat bomen kunnen worden opgenomen in de bedrijfsvoering zonder dat zij een structurele kostenpost zijn. Het is een vorm van landbouw die in principe op eigen benen moet kunnen staan, maar om als verdienmodel succesvol te kunnen zijn, is in het begin ondersteuning, in de vorm van kennisontwikkeling en pilots, noodzakelijk. Met name vormen van agroforestry waarin landschapselementen worden opgenomen zijn interessant als optie voor realisering van het aanvalsplan. Niet elke vorm van agroforestry is geschikt. De boomkeuze en het ontwerp moeten passen binnen een ecosysteembenadering en het moet bijdragen aan natuurinclusief ondernemen.

Afbeelding agroforestry

4. Draagvlak en communicatie

Een belangrijkste doelgroep, die cruciaal is voor realisering van dit plan, zijn de agrariërs. Realisering van landschapselementen moet geen bedreiging maar een kans zijn. Dwang is dan bij voorbaat geen juist middel. Aansluiten bij innovatieve boeren op het gebied van kringloop landbouw en andere vormen van duurzame landbouw is een zinvolle route. Anderzijds zijn ook de boeren vanuit de gangbare landbouw hier nodig. Dat vraagt actief meedenken over verdienmodellen en samenwerken met de vertegenwoordigende organisaties. Het draagvlak is gemakkelijker te realiseren als ook onder bepaalde voorwaarden landschapselementen op erven meegenomen worden in het plan en het functionele van de landschapselementen wordt benadrukt. Uiteraard is een eerlijke beloning cruciaal voor het draagvlak (zie hoofdstuk 5). Daarnaast moeten eigenaren zoveel mogelijk worden ontzorgd. Dat kan door regionale spelers in te zetten. Naast de agrarische collectieven en landschapsorganisaties kan ook de inzet van vrijwilligers bij uitvoering van beheer een bijdrage leveren.

Een bijzondere doelgroep vormen loonwerkers, die een belangrijk deel van de uitvoering voor hun rekening kunnen nemen. Hun werk is tot op heden vooral gericht op agrarische werkzaamheden. Goede en juiste vormen van aanleg en onderhoud van landschapselementen hebben direct invloed op de biodiversiteit en landschappelijke schoonheid van een gebied. Veel onderhoud wordt met materieel uitgevoerd, dat hier niet voor is ontwikkeld. Het is daarom zinvol om aandacht te besteden aan deze belangrijke doelgroep en kennis te delen over de inzet van de juiste machines (eventueel nieuw te ontwikkelen), maar ook over de juiste wijze van beheer zodat de vitaliteit en de biodiversiteit van de landschapselementen vergroot kan worden. Particulieren zijn vertegenwoordigd in de Federatie Particulier Grondbezit en hun provinciale partners. Een groot deel van de kleine particu-

lieren, ook wel aangeduid als buitenlui, is echter niet georganiseerd. Toch vertegenwoordigen ze gezamenlijk een aanzienlijk bezit van enkele honderdduizenden hectares. Voor deze doelgroep kleine particulieren is een belangrijk aandachtspunt (gebrek aan) kennis over de waarden en mogelijkheden van landschapselementen. Voorlichting via demo's kan hier waarschijnlijk goed werken.

Een logische verbinding vormt die met het programma Ons Landschap van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Zowel bij de Monitor Landschap, een Nationale Landschapsdialoog een eventueel Landschapspact door Landschapsalliantie liggen aanknopingspunten.

Voor het slagen van dit plan is de doorwerking naar gemeenten cruciaal. Draagvlak en communicatie voor deze groep is derhalve een belangrijk aandachtspunt bij de verdere uitwerking.

5. Benodigde inzet en financiering

Een belangrijke factor die doorslaggevend is voor het succes van het aanvalsplan is het betalen van marktconforme vergoedingen voor de geleverde ecosysteemdiensten. Omdat het hier gaat om diensten met een algemeen maatschappelijk belang, moeten deze vergoedingen via overheden worden betaald. Daar staat tegenover dat ook beroep gedaan wordt op de eigen verantwoordelijkheid van grondeigenaren. Naast directe betalingen aan grondeigenaren dient rekening gehouden te worden met procesgeld voor advies en ondersteuning door maatschappelijke organisaties. De kostenbetaling van aanleg en onderhoud van de perceelsranden, rekening houdend met mogelijke productiederving, zal de agrarische sector, de belangrijkste doelgroep, een betrouwbare inkomstenbron moeten opleveren. De boer wordt zo in staat gesteld een product te leveren waarvoor een vaste prijs zal worden betaald en waaraan altijd behoefte zal zijn: landschap. Om de boeren over te laten gaan tot het produceren van landschap zal een prijs betaald moeten worden die concurrerend is met andere meer gangbare agrarische producten. We benadrukken dat financiering niet uitsluitend vanuit publieke gelden gedaan dient te worden. Juist in de combinatie met private gelden zien we voordelen.

Slechts een klein deel van deze vergoedingen kan betaald worden uit verdienmogelijkheden die zijn genoemd in hoofdstuk 3. De belangrijkste afnemer van het product landschap is de maatschappij zelf: de BV Nederland, de gezamenlijke overheden en private partijen die baat hebben bij een kwalitatief hoogwaardig landschap. Die investering levert overigens ook veel maatschappelijke baten. De belangrijkste komen terug in vastgoed, recreatie en toerisme, gezondheid. Het loont voor de maatschappij om te investeren in landschap. In 2007 werd berekend dat wanneer de kosten van investeringen in landschap worden afgezet tegen de baten die dat oplevert, er een positief kostenbatensaldo van € 17,8 miljard ontstaat (Braaksma en Bos, 2007).

Om een goede berekening van de benodigde gelden te kunnen maken is een nadere uitwerking naar kosten per landschapstype verdeeld over de verschillende landschappen nodig. Vooralsnog volstaan we met de bovenstaande eerste globale en ruwe schatting, zowel voor aanleg als beheer. In een later stadium zullen we een meer gedetailleerde uitwerking maken.

5.1 Aanlegkosten

De investeringen betreffen in eerste instantie een vergoeding voor de directe aanlegkosten van de landschapselementen. Voor de houtopstanden zijn er kosten voor het plantmateriaal, grondwerk, aanplant en eventuele afrastering.

Per type element lopen de kosten sterk uiteen, afhankelijk van de plantdichtheid en het grondwerk. Daarom is het lastig een standaardkostprijs per hectare te bepalen. Afrastering is nodig om de aanplant te beschermen tegen vraat van vee. Maar dit is lang niet overal aan de orde. De aanlegkosten voor niet-houtige elementen zijn gering. Een uitzondering daarop vormen natuurvriendelijke oevers in verband met het benodigde graafwerk. Dat betekent dat slechts een globale kostenraming kan worden gedaan. Daar komt bij dat de uiteindelijke verdeling van de aan te leggen typen elementen gebiedsafhankelijk is. Ook willen we rekening houden met kosten voor ontwerp, planvorming en begeleiding op regionaal/lokaal niveau. Echter op basis van in de praktijk gehanteerde bedragen voor aanlegwerkzaamheden en plantsoen en de inschatting van ruim 50.000 ha aantal aan te leggen houtopstanden komen we uit op bedrag van ongeveer € 50 miljoen per jaar. In een vervolgt raject zullen we een gedetailleerdere uitwerking maken.

Eventueel kan ook een vergoeding voor de grondwaarde worden betaald. Dit is aan de orde als een bestemmingswijziging van landbouw naar natuur plaatsvindt. We kiezen er echter voor om geen bestemmingswijziging af te dwingen en derhalve geen vergoeding voor grondwaardedaling op te nemen.

5.2 Beheerkosten

Naast vergoedingen voor aanleg zijn structurele betalingen voor het beheer minstens zo belangrijk. Niet in de laatste plaats om voldoende draagvlak en deelnamebereidheid te verwerven. Belangrijke instrumenten hierbij zijn het GLB en daarbinnen het agrarisch natuur en landschapsbeheer (ANLb) met beheervergoedingen die via collectieven worden uitgekeerd, en waarbij de boeren begeleid worden met kennis en zicht op resultaten voor biodiversiteit. Hiermee kan echter maar een fractie van het areaal worden

voorzien. Een duidelijk pleidooi voor uitbreiding van deze beheervergoedingen is dan ook op zijn plaats. Aandachtspunt hierbij is dat voor het GLB en Anlb alleen boeren in aanmerking komen. Omdat we ook een beroep willen doen op de inzet van particulieren (niet zijnde boeren) zijn aanvullende instrumenten nodig. Voor een deel wordt hierin in voorzien door SNL en provinciale regelingen. Maar ook dat is onvoldoende, voor het huidige areaal aan landschapselementen en zeker voor de met dit plan beoogde uitbreiding. Extra budget voor beheer en onderhoud is dus pure noodzaak voor het slagen van dit aanvalsplan.

Beheervergoedingen kun je berekenen aan de hand van kosten die gemaakt moeten worden voor beheer en onderhoud, maar ook als een vorm van betaling voor het product dat geleverd wordt (met een prijsniveau dat vergelijkbaar is met hectareprijzen voor gangbare landbouwproductie). Voor betalingen aan boeren door overheden moet echter rekening gehouden worden met de staatssteuntoets en het concurrentiebeding dat de Europese Unie eist. Hierdoor zijn deze vergoedingen gebonden aan een maximumtarief, dat is opgenomen in de Catalogus Groenblauwe Diensten. Dit geldt uiteraard niet als de betalingen niet van de publieke sector, maar uit de markt komen.

Voor de berekening van de beheerkosten geldt net als voor de aanlegkosten dat slechts een indicatie gegeven kan worden, aangezien de uiteindelijke verdeling van de elementen nog niet bekend is. Maar ook hier kan, uitgaande van standaardbedragen van bijvoorbeeld de SNL vergoedingensystematiek en van de globale raming van de hoeveelheid hectares, een ruwe schatting worden gegeven. Daarbij gaan we uit van een oppervlakte aan houtige landschapselementen in 2021 van 117.000 ha dat iedere 10 jaar toeneemt met 17.000 tot een totaal van 167.000 ha in 2050. Naast een vergoeding voor beheerwerkzaamheden nemen we ook

productiederving onder de factor beheer mee. Dit doen we uitsluitend voor gronden met een landbouwfunctie (globaal 65% van het landelijk gebied). Verder gaan we ervan uit dat de helft van de groenblauwe dooradering uit houtige elementen bestaat, zodat in 2050 de totale oppervlakte aan elementen 334.000 ha bedraagt. Uitgaande van deze aannames komen we uit op een jaarlijks benodigd bedrag voor beheer van € 420 miljoen in 2021, dat oploopt tot € 610 miljoen in 2050. Dit is vergelijkbaar met hetgeen in het Deltaplan voor het Landschap (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, 2007) wordt aangegeven.

5.3 Landschapsfonds

Voor de benodigde financiering is de inzet van overheden essentieel. Hoewel enkele verdienmodellen kansrijk zijn, moet de realisering van 10% groenblauwe dooradering als een ecosystemedienst worden gezien die niet uit de markt betaald kan worden. De financiering kan het best in de vorm van een fonds, een landschaps-

fonds. Daarmee kunnen publieke en private gelden optimaal met elkaar samenbracht worden. Tevens is het een uitstekende constructie voor een structurele borging van de financiering, dat zorgt voor langjarige zekerheid.

Dat betekent dat vanuit het fonds de aanleg- en beheergelden moeten worden opgenomen. In totaal gaat het dan om jaarlijks € 470 miljoen in 2021, oplopend tot € 660 miljoen in 2050. Vanaf 2050 als er geen aanlegkosten meer nodig zijn betreft het een bedrag € 610 miljoen per jaar.

Een landschapsfonds kan vanuit verschillende bronnen worden gevoed. Daarbij denken we aan private bronnen eventueel via ruimteheffingen bij bouwontwikkelingen. Met betrekking tot publieke bronnen zien we onder andere kansen in de klimaatopgaven, energieopgave en CO2 certificaten maar ook in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, het programma Natuur, stikstofgelden. Ook kan gekeken worden naar middelen in relatie tot volksgezondheid en omgevingskwaliteit.

Computervisualisatie van landschap bij Afferden, voor (boven) en na aanleg landschapselementen (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap)

6. Uitvoering van het aanvalsplan

In voorgaande hoofdstukken zijn we uitgebreid ingegaan op ambitie, realisatie, communicatie, financiering en dilemma's. Er zijn meerdere opties en keuzes beschreven die te herleiden zijn naar de volgende thema's: governance, aanpak en financiering. Om de ambitie van 10 % groenblauwe dooradering van het landelijk gebied te bewerkstelligen zijn keuzes noodzakelijk. In dit hoofdstuk worden drie scenario's (opties, denkrichtingen) beschreven. Dit betreffen scenario's voor governance, aanpak en financiering. Per scenario zijn voordelen en nadelen benoemd. De beschrijvingen zijn bedoeld als ondersteuning van de verdere uitwerking van het aanvalsplan. Ons voorkeursscenario is telkens het tweede (optie b). We bevelen derhalve aan om de verdere uitwerking voor deze scenario's te doen. Wel kunnen onderdelen uit de andere scenario's hierin opgenomen worden.

6.1 Governance

a Centrale regie

In dit scenario ligt de aansturing op nationaal niveau, bijvoorbeeld bij een van de departementen. Dit zou het ministerie van Landbouw, natuur en voedselkwaliteit (LNV) kunnen zijn, maar ook het ministerie van Binnenlandse Zaken (BZK) is een voor de hand liggende optie vanwege de inhoudelijke verantwoordelijkheid voor het omgevingsbeleid. Een voordeel van deze keuze is de helderheid; korte, duidelijke lijnen zonder langdurige besluitvorming over veel schijven. Daarnaast kan eenduidigheid en consistentie in dit scenario goed worden geborgd. Een nadeel van dit model is dat regie en uitvoering op grote afstand van elkaar staan, met als waarschijnlijk gevolg dat een gebrek aan eigenaarschap en verantwoordelijkheid ontstaat. Ook de mogelijkheden om maatwerk te leveren en het afstemmen op de eigenschappen van de regio

worden in dit scenario lastig te realiseren. Datzelfde geldt voor het flexibel in kunnen spelen op veranderingen. Ook is er een groot risico dat het aanvalsplan op deze wijze niet goed ingebed raakt in het omgevingsbeleid van provincies en gemeenten (en waterschappen). Ten slotte sluit een dergelijke vorm van aansturing slecht aan bij de nog niet zo lang geleden ingezette decentralisatie van beleid, in het bijzonder voor landschap.

b Maatwerk met sturing

In deze variant ligt de sturing op regionaal niveau in afstemming met een vorm van landelijke regie. De actieve sturing ligt in de regio, bijvoorbeeld bij de provincie. Dat is in lijn met de wijze waarop het landschapsbeleid nu is afgesproken. Landelijke consistentie wordt geborgd door afstemming op nationaal niveau. Dat zou bijvoorbeeld een overleg tussen de relevante departementen en de provincies via IPO kunnen

zijn. Het ligt voor de hand om hier tevens het Nationaal Programma Landelijk Gebied een duidelijke rol in te geven. In deze variant is een sleutelrol voor de provincies weggelegd. Zij doen dit echter in samenspraak met de regio's, gemeenten en waterschappen, die voor de uitvoering in hun gebied deelplannen opstellen. Daarbij wordt aangesloten bij bestaande structuren. Hierbij denken we aan voorbeelden van gebiedsgerichte samenwerking zoals die in het kader van het omgevingsbeleid zijn opgezet, maar het kunnen ook afzonderlijke gemeenten zijn. Van belang is dat het aanvalsplan op deze wijze verankerd wordt met het omgevingsbeleid. Voordelen van deze optie zijn dat zowel goede sturing als maatwerk mogelijk zijn. Bovendien behoeven er geen nieuwe organisatievormen gecreëerd te worden. De afstand tussen aansturing/regie en uitvoering is zodanig, dat regionaal maatwerk geleverd kan worden en lokale belangen goed meegewogen kunnen worden. Een risico van deze optie is dat er veel partijen mee gemoeid zijn en mogelijk gepaard gaat met veel overlegstructuren. Daardoor kan de snelheid van uitvoering in gevaar komen. Ook kunnen hierdoor verantwoordelijkheden worden afgeschoven. Veel hangt hierbij af van de wijze waarop provincies hun rol oppakken.

c De regio regelt het zelf

Volgens dit scenario is de regio aan zet. Hiermee wordt een groot gevoel van verantwoordelijkheid en eigenaarschap bij de uitvoerders gecreëerd. Het doet recht aan het principe van een participatieve samenleving. Dat kan gunstig zijn voor de duurzame inzet van het beheer van de dooradering. Tevens kan naar verwachting snel en adequaat ingespeeld worden op plaats specifieke eigenschappen en kunnen gewenste veranderingen snel doorgevoerd worden. Een nadeel van deze variant is dat de samenhang van het te realiseren groen-blauwe netwerk moeilijk te borgen is. Datzelfde geldt voor het toezicht op de voortgang. Een ander risico is dat grote verschillen in snelheid van uitvoering gaan ontstaan

tussen en binnen de regio's. Sturing is zwak en onduidelijk. In dit scenario is het onduidelijk hoe de regio's zich moeten gaan organiseren. Er zijn in Nederland maar heel weinig regio's die rijp zijn voor een dergelijke bottom-up manier van governance. Daar komt bij dat bij deze variant de inbedding met het omgevingsbeleid niet wordt geborgd.

6.2 Aanpak en borging kwaliteit

a Kwaliteitsgarantie voor het hele land

Deze optie gaat uit van nauwkeurig ingetekende patronen van groene- en blauwe landschapselementen, die volledig passen bij de betreffende landschapstypen. Vergelijkbaar en in lijn met de natuurbeheerplan kaarten van de provincies, waarop alle subsidiabele natuurbeheertypen zijn aangegeven. Voor het opmaken van die kaart kunnen inhoudelijke experts, op het gebied van landschap en biodiversiteit, worden ingeschakeld. Het voordeel van deze werkwijze is dat zekerheid gegeven kan worden dat de 10% dooradering bestaat uit de juiste landschapselementen op de meest geschikte plaatsen. Na realisatie daarvan profiteren natuur en landschap optimaal. Ook de koppeling met eventuele subsidieregelingen en controle op een goede naleving is eenvoudig. Een nadeel is dat weinig flexibiliteit en maatwerk geboden kan worden. Dat heeft gevolgen voor de deelnamebereidheid en motivatie van grondeigenaren. Uitvoering is daarmee zeer afhankelijk van financiële vergoedingen. Draagvlak en eigenaarschap zijn gering, hetgeen negatief uitwerkt voor het duurzaam beheer van de elementen.

b Het plan van de streek

Deze variant gaat uit van een samenhangend plan op streekniveau. Dat plan gaat echter niet uit van een blauwdruk, maar komt tot stand in samenspraak met de betrokken eigenaren in de regio. Hard uitgangspunt is wel de realisering van 10% groen-blauwe dooradering,

die afgestemd is op de eigenschappen van de aanwezige landschapstypen. Een dergelijk plan kan goed worden opgenomen in het omgevingsbeleid en wordt bij voorkeur juist daarbinnen opgesteld. Het plan sluit aan op verschillende beleidsterreinen en weet slimme koppelingen te maken met daaraan verbonden financieringsmogelijkheden. Voorbeelden daarvan zijn energietransities, wateropgaven, klimaatbeleid en bouwopgaven. Maar het regionale plan zorgt ook verbinding met beleid van hogere overheden zoals provincie en Rijk. Hierdoor kan ook worden aangehaakt bij subsidieregeling zoals die worden geboden via GLB, SNL, ANLb. Het voordeel van deze aanpak is eigenaarschap, verantwoording, sturing, regie en kwaliteitsborging optimaal in balans kunnen komen. Daarnaast is er voldoende ruimte voor maatwerk, flexibiliteit en mogelijkheden om aan te haken bij tal van financieringsconstructies. Het nadeel is dat de organisatie van de streek nog niet voor heel Nederland kan worden gegarandeerd.

c Eigenaar aan zet

In dit scenario ligt de verantwoordelijkheid in hoge mate bij de eigenaren van de grond waarop de landschapselementen worden aangelegd. Die krijgen veel vrijheid om de elementen op hun terreinen aan te leggen die het best bij hun situatie past. Een voordeel van deze aanpak is dat boeren de elementen goed in kunnen passen bij hun bedrijfsvoering. Dat heeft positieve gevolgen voor deelnamebereidheid en draagvlak. Bovendien wordt de verantwoordelijkheid voor het onderhoud sterker gevoeld door de eigenaren. Dat kan tot gevolgd hebben dat niet voor iedere activiteit direct een vergoeding wordt gevraagd. Het nadeel van deze aanpak is dat er maar weinig kwaliteitsborging gegeven kan worden. In het bijzonder betreft dit de samenhang van het netwerk, zodat de doorwerking voor natuur- en landschapskwaliteit niet optimaal is. Overheden stellen in dit scenario maar weinig voorwaarden. De vrijheid die eigenaren geboden wordt gaat daarom ten koste van sturing op kwaliteit.

6.3 Financiering

a Publiek geld voor publieke diensten

Het realiseren van een groenblauwe dooradering is niets minder dan een publieke dienst. In dit scenario wordt het dan ook geheel gefinancierd met overheidsgelden. De bronnen kunnen wel uit verschillende hoeken komen. Dat betreffen enerzijds verschillende overheidslagen zoals Rijk, provincie, gemeente en waterschappen als verschillende meer inhoudelijk gedefinieerde thema's, zoals landschap, natuur, klimaat, landbouw. Ook Europese geldstromen zoals die via het gemeenschappelijk landbouwbeleid kunnen en belangrijke bijdrage leveren. In een aantal provincies, zoals Noord-Brabant, zijn al uitgewerkte regelingen die heel goed aansluiten bij de ambities en uitgangspunten van het aanvalsplan. Door gebruik te maken van een breed pallet aan overheidsgelden kan een sterke geldstroom tot stand komen. De vraag is of dit voldoende is. De overheid is in dit scenario in staat om via subsidievoorwaarden goed te sturen op kwaliteit. Een aandachtspunt is dat de financieringsconstructies goed op elkaar aan moeten sluiten. Bovendien geldt dat de regelingen Brussel-proof moeten zijn en moeten voldoen aan de voorwaarden die de EU stelt m.b.t. het concurrentiebeding. Dat heeft gevolgen voor de hoogte van de uit te keren bedragen, die een bepaald bedrag niet mogen overschrijden. Een ander nadeel van dit scenario is de grote afhankelijk van de eigenaar/beheerders van de overheid. Eigen verantwoordelijkheid worden zo niet gestimuleerd, maar ook zal het set aan strikte financieringsvoorwaarden de deelnamebereidheid bij deze groep drukken. Tot slot maakt de afhankelijkheid van overheidsgelden ook dat na verloop van tijd door politieke veranderingen andere beleidskeuzes gemaakt kunnen worden, waardoor bezuinigingen optreden.

b Overheid verzorgt de basis, privaat geld doet de rest

Dit scenario lijkt op het voorgaande en ook hier

wordt flink ingezet op overheidsgeld. Het verschil is echter dat in deze optie de financiering ook gekoppeld wordt aan andere instrumenten, die privaatgeld benutten. Daarmee is de afhankelijkheid van overheidsgeld in dit scenario teruggebracht. In dit scenario wordt nadrukkelijk de mogelijkheid van een fonds opgenomen, dat gevuld wordt door zowel overheden als privaatgeld. Een dergelijk fonds kan op verschillende niveaus opereren, bijvoorbeeld provinciaal, regionaal of zelfs lokaal. Het verdient aanbeveling om dit niveau aan te laten sluiten bij dat van de gekozen governance en aanpak. Als vormen van private financiering komt een heel scala van mogelijkheden in aanmerking. Daarbij behoren ook constructies waarin overheden nog altijd een belangrijke rol hebben, zoals openruimteheffingen en afroming van gelden bij de aanleg van wind- en/of zonneparken. Ook de verkoop van CO2 certificaten zien we als kansrijk. Maar ook geld dat zonder overheden gegenereerd kan worden, behoort tot de mogelijkheden om het fonds te vullen. Een voorbeeld is de toepassing van snoeimateriaal in een biomeiler. Indirect kunnen besparingen die landschapselementen opleveren worden meegerekend, zoals die op bestrijdingsmiddelen door functionele agrobiodiversiteit. Een nadeel van deze optie is dat de fondsen nog opgezet moeten worden. Wellicht kan het Nationaal Groenfonds daar een bijdrage aan leveren. Voordelen van deze optie is dat maximaal gebruik gemaakt kan worden van alle mogelijke geldbronnen en dat er mede hierdoor sprake is van meer flexibiliteit en minder afhankelijkheid.

c Laat de markt zijn werk doen

Om de afhankelijk van overheden tot een minimum te reduceren wordt in dit scenario gekozen om vol in te zetten op de markt. Het is niet realistisch om de overheid volledig buiten te sluiten. Daarom worden in deze optie wel de mogelijkheden van openruimteheffingen mee genomen. Een voordeel van dit scenario is dat de geldstromen in de regio blijven, waardoor

een vorm van financiële onafhankelijk ontstaat. Een aandachtspunt hierbij is wel dat dit een sterke organisatie in de streek vereist. Een nadeel is dat met deze financieringsconstructie een gefragmenteerde implementatie wordt gecreëerd. Immers in het ene gebied biedt deze werkwijze wellicht perspectief, maar in andere (met wellicht veel kleinere bouwopgaven) helemaal niet. Een andere vorm van marktwerking is dat landbouwers de groenblauwe dooradering opnemen in hun verdienmodel en verwerken in de prijzen van hun producten. Een en ander in lijn met de uitgangspunten van Foqus planet van Friesland Campina. Maar ook kleinere duurzame initiatieven hebben aangetoond dit op te kunnen pakken. En waarschijnlijk bieden vormen van agroforestry zoals voedselbossen hiervoor ook goede mogelijkheden. De markt is echter niet integer en de Task Force Financiering Landschap (2008) adviseerde dan ook niet voor niets dat marktwerking alleen zinvol is als de overheid sterk stuurt, zeker m.b.t. openruimteheffingen.

7. Kernpunten

1. Realisering van 10% groenblauwe dooradering

De kern van dit aanvalsplan betreft het tot stand brengen van 10% groenblauwe dooradering in het gehele buitengebied en in alle cultuurlandschappen. Deze ambitie moet uiterlijk in 2050 volledig gerealiseerd zijn. Met deze ambitie vervullen we niet alleen landschappelijke doelen, maar ook klimaat- en natuurdoelen. Versterking van de landschappelijke identiteit komt tot stand door een juiste keuze van de typen elementen. De verhouding tussen opgaand houtig en overige typen, zal per landschap verschillen.

2. Maatwerk

Uitvoering van het aanvalsplan is het meest kansrijk aan de hand van regionaal maatwerk. Dit maatwerk wordt gerealiseerd aan de hand van een samenhangend regionaal voorstel, waarin de ruimtelijke invulling van de 10% dooradering is uitgewerkt. Deze uitwerking gaat uit van- en versterkt de identiteit en kernkwaliteiten van de aanwezige landschapstypen. De regio heeft de ruimte voor een eigen invulling, maar levert een onderbouwing voor gekozen typen elementen en de ruimtelijke verdeling daarvan. Met deze onderbouwing wordt de meerwaarde voor met name biodiversiteit en klimaat aangetoond. Dit wordt uitgewerkt in regionale arrangementen.

3. Regionale structuren

Voor de regionale uitwerking van de gebieds-

plannen is de structuur van de marken, zoals beschreven in het Deltaplan Landschap, een uitstekende optie. Om praktische redenen kan ervoor worden gekozen aan te sluiten bij bestaande regionale structuren. Naast provincies, waterschappen en gemeenten valt te denken aan RES, RIA, omgevingsagenda, NOVI-gebied, agrarisch collectief en andere vormen van regionale samenwerking. Een principiële keuze betreft die tussen landelijke regie met een nationaal fonds of decentrale sturing met een regionaal fonds. In beide gevallen kan worden uitgegaan van een 'Raad van Toezicht' die de uitgewerkte regionale voorstellen en arrangementen beoordeelt en beheerder is van het betreffende fonds.

4. Implementatie in beleid

Het aanvalsplan sluit aan bij beleid (landelijk, provinciaal, lokaal) voor klimaat, biodiversiteit, natuur-inclusieve kringlooplandbouw, GLB, stikstof, programma Natuur, omgevingsbeleid, klimaatadaptatie en water. De ambitie van 10 % moet in dit beleid worden geïmplementeerd en financiële instrumenten moeten worden uitgebreid en ontwikkeld. De regionale uitwerking biedt zicht op de vraag hoe 10% groenblauwe dooradering in het betreffende gebied kan worden gerealiseerd. In het bijzonder is het essentieel dat de ambitie landt in het omgevingsbeleid, zowel nationaal als regionaal. En dat financiële instrumenten operationeel worden.

Bronnen

BIJ12, webpagina Subsiestelsel <https://www.bij12.nl/onderwerpen/natuur-en-landschap/subsiestelsel-natuur-en-landschap/>

Boosten, M, A. de Jong, M.J. Schelhaas, G. Nabuurs, D. Borgman en J. Kremers. Gereed-schapskist klimaatslim bosbeheer. Voorstudie in projectplannen modules bosbeheer, bosaanleg, landschappelijke beplantingen, stedelijk groen en agroforestry. Probos, 2018

Braaksma, P.J. en A.E. Bos. Investeren in het Nederlandse Landschap. Opbrengst: geluk en euro's. Ministerie van LNV, 2007

Brabants Landschap, webpagina Subsidiereregeling groen-blauw stimuleringskader (STIKA), [https://www.brabantslandschap.nl/ons-werk/advies-en-subsidie/subsidiemogelijkheden/subsidieregeling-groen-blauw-stimuleringskader-stika-/](https://www.brabantslandschap.nl/ons-werk/advies-en-subsidie/subsidiemogelijkheden/subsidieregeling-groen-blauw-stimuleringskader-stika/)

College van Rijksadviseurs, Landschap versterken met bomen en bos, Advies voor het ontwikkelen van een bossenstrategie, 2020

De constructieve zonneladder, December 2018, https://www.natuurenmilieufederaties.nl/friks-beheer/wp-content/uploads/2019/01/De-constructieve-zonneladder_NMFs.pdf

Deltaplan Biodiversiteitsherstel. In actie voor een rijker Nederland. Samen voor biodiversiteit. 2018

Doorn, van A., M. Meijer, W. Nieuwenhuizen, J. Snepvangers, G.J. van Herwaarden en A. Kamerling. Samen naar een registratie van groene en blauwe landschapselementen; een haalbaarheidsstudie. Wageningen Environmental Research, rapport 2733, Wageningen, 2016

Europese Commissie, EU Biodiversiteitsstra-

tegie voor 2030. De natuur terug in ons leven brengen. Brussel, 2020

Gedragscode Zon op Land, 13 november 2019, www.hollandsolar.nl/gedragscodezonopland

Geertsema, W. Het belang van groenblauwe dooradering voor natuur en landschap Achtergronddocument Natuurbalans2002. Alterra Werkdocument 2002/02, Wageningen, 2002
Klimaatakkoord, Den Haag, 28 juni 2019

Kenniscentrum Landschap, webpagina Landschapsgeschiedenis, <http://landschapsgeschiedenis.nl/deelgebieden.html>

Koomen, A.J.M., G. Maas en T.J. Weijschede. Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen. Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 34, 2007

KPMG, Duurzame financiering van landschap, Een onderzoek naar de financieringsbehoefte van beheer en herstel waardevolle nationale en provinciale cultuurlandschappen. In opdracht van IPO, mede namens LNV en VROM, 2010

Kros H., E. Gies en J.C. Voogd, Effecten van landschapselementen op de ammoniakdepositie in Natura 2000 gebieden, Alterra rapport 2689, Wageningen, 2015

LandschappenNL, Meetnet Agrarisch Cultuurlandschap, 2019Landschapsbeheer Nederland, Waarde(n) van landschapselementen voor de biodiversiteit, 2014

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Ontwerp Nationale Omgevingsvisie. Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving. 2020.

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Nederland als koploper in kringlooplandbouw. 2019

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Ambities en doelen voor de Bossenstrategie. Kamerbrief 3 februari 2020.

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak. Kamerbrief 24 april 2020.

Mosquera-Losada, M.R., A. Riquero-Rodriguez & J. McAdam, Agroforestry in Europe. Current status and future prospects, 2009

Natuur en Milieu Overijssel, Landschap Overijssel, Staatsbosbeheer en Overijssels Particulier Grondbezit, Wegwijzer Energie in het Overijsselse landschap, Groene ontwerpprincipes bij de energietransitie, 2020

Oosterbaan, A., A.E.G. Tonneijck en A.E. de Vries, 2006. Kleine landschapselementen als invangers van fijn stof en ammoniak, Wageningen, Alterra. Alterra-rapport 1419

Planbureau voor de Leefomgeving. Balans voor de leefomgeving 2018. Nederland duurzaam vernieuwen, 2018

Planbureau voor de Leefomgeving. Balans voor de leefomgeving 2020. Burger in zicht, overheid aan zet, 2020

Planbureau voor de Leefomgeving, Zorg voor landschap. Naar een landschapsinclusief omgevingsbeleid, 2019

Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Verbindend landschap. Rli, Den Haag, 2016
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, webpagina Landschap in Nederland, <https://landchapinnederland.nl/cultgis> en <https://landscha->

[pinnederland.nl/panorama-landschap](https://www.landschapinnederland.nl/panorama-landschap) en kaart Groen Erfgoed (<https://www.landschapinnederland.nl/kaart-groen-erfgoed>)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, brochure Ruimte voor Energie en Erfgoed, 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Behoud Groen Erfgoed. Plan voor het behoud van bedreigde wilde bomen en struiken in Nederland, Landschapsbeheer Flevoland, Ecologisch Adviesbureau Maes en LandschappenNL, 2019

Stronks, D.J. Relatie kleinschaligheid en biodiversiteit in het Nationaal landschap Winterswijk. Staring Advies, Hoog Keppel, 2019

Task Force Financiering Landschap Nederland. Landschap verdient beter. Advies in opdracht van het ministerie van LNV, 2008

Vereniging Deltametropool i.s.m. Wageningen UR (WUR), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Staatsbosbeheer (SBB), Wageningen Economic Research (WECR), TU Delft (TUD), Ministerie van Economische Zaken (EZ) en verschillende provincies, metropoolregio's, gemeenten, ontwerpers en onderzoekers. SPOT ON, Het landschap als vestigingsvoorwaarde, 2017

Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, Nederland weer mooi. Deltaplan voor het landschap, 2007

VBNE, Factsheets Klimaatmaatregelen met Bomen, Bos en Natuur. Praktische handreiking voor effectief klimaatslim bos- en natuurbeheer en toepassing van hout, 2020

Colofon

Dit aanbod is op uitnodiging van het ministerie van LNV en IPO opgesteld door partners van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel. De uitwerking is door het volgende team vorm gegeven:

Natuur en Milieufederaties, Lynn Hagendoorn (trekker), Petra Souwerbren (opdrachtgever)

LandschappenNL: Gerrit-Jan van Herwaarden (trekker)

ZLTO: Ton van Korven

BoerenNatuur: Willemien Geertsema

Vereniging Nederlands Cultuurlandschap: Gertjan Sengers

Overleg heeft plaatsgevonden met LNV (Bas Volkers, Dorith Vermunt) en IPO (Rob Messelink) en met BZK (David Zelm van Eldik, Peter van Cappellen en Corinne de Zeeuw).

Voor meer informatie over de leidraad voor een gebiedsgerichte aanpak van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel kunt u contact opnemen via info@samenvoorbiodiversiteit.nl.

Kijk voor meer informatie over het Deltaplan Biodiversiteitsherstel op www.samenvoorbiodiversiteit.nl.

Bronnen

- © Natuurmonumenten - Geurt Besselink
- © Natuurmonumenten - Janko van Beek
- © CreativeNature_nl

